

આત્માનો આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ

આત્માની શક્તિઓના ક્રમિક વિકાસને ગુણસ્થાન કહે છે. જૈનશાસ્ત્રમાં ગુણસ્થાન એ પારિભાષિક શબ્દની મતલબ આત્મિક શક્તિનો આવિર્ભાવ અર્થાત્ એનું શુદ્ધ કાર્યરૂપમાં પરિણત રહેવાની તરતમ ભાવવાળી અવસ્થાઓ છે. આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતના યા પૂર્ણાનંદમય છે. જ્યાં સુધી આત્માની ઉપર ઘન વાદળાની જેમ તીવ્ર આવરણની ઘટા છવાએલી હોય છે ત્યાં સુધી એનું અસલી સ્વરૂપ દેખા દેતું નથી, કિન્તુ આવરણો ક્રમશઃ શિથિલ યા નષ્ટ થયે જ એનું અસલી સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. આવરણોની તીવ્રતા જ્યાં સુધી આખરી હદની હોય છે ત્યાં સુધી આત્મા પ્રાથમિક અવિકસિત અવસ્થામાં હોય છે અને જ્યારે આવરણ ઊલટું નષ્ટ થાય છે ત્યારે આત્મા ચરમ અવસ્થા-શુદ્ધ સ્વરૂપની પૂર્ણતામાં વર્તમાન હોય છે. જેમ જેમ આવરણોની તીવ્રતા ક્રમ હોય છે, તેમ તેમ આત્મા પ્રાથમિક અવસ્થાને છોડીને ધીમે ધીમે શુદ્ધ સ્વરૂપનો લાભ પ્રાપ્ત કરતો ચરમ અવસ્થા તરફ પ્રસ્થાન કરે છે. પ્રસ્થાન વખતે આ બે અવસ્થાની વચ્ચે એને અનેક નીચી-ઊંચી અવસ્થાઓનો અનુભવ કરવો પડે છે. પ્રથમ અવસ્થાને અવિકાસની અવસ્થા અથવા અધઃપતનની પરાકાષ્ઠા અને છેલ્લી અવસ્થાને વિકાસ યા ઉત્ક્રાન્તિની પરાકાષ્ઠા સમજવી જોઈએ. આ વિકાસક્રમની મધ્યવર્તિની બધી અવસ્થાઓને અપેક્ષાએ ઉચ્ચ યા નીચ પણ કહી શકાય છે. અર્થાત્ મધ્યવર્તિની કોઈ પણ અવસ્થા ઉપરવાળી અવસ્થાની

અપેક્ષાએ નીચ અને નીચેવાળી અવસ્થાની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ કહી શકાય છે. વિકાસની તરફ પ્રસ્થાન કરતો આત્મા વસ્તુતઃ ઉક્ત પ્રકારની સંખ્યાતીત આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનો અનુભવ કરે છે, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં એનું વર્ગીકરણ કરીને તેના ચૌદ વિભાગ કર્યા છે, જે ‘ચૌદ ગુણુસ્થાન’ કહેવાય છે.

રાગ-દ્રેષના અધ્યવસાયથી મનનો નિગ્રહ કરનારી તેમજ ઔહિક-પારલૌકિક અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરનારી વ્યક્તિ કર્મ રોકી શકે છે. કર્મના ઉપાદાનમાં હેતુરૂપ એવા પરિણામનો અભાવ તે ‘સંવર’ કહેવાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસનો કેમ આસવનિરોધ યાને સંવરના કેમ ઉપર અવલંબિત છે. એથી જેમ જેમ સંવરની માત્રા વધતી જાય, તેમ તેમ ઉચ્ચ ઉચ્ચ ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત થતું જાય છે.

તમામ આવરણોમાં મોહનું આવરણુ પ્રધાન છે કે જેનાથી રાગ-દ્રેષની ઉત્પત્તિ છે. જ્યાં સુધી મોહ બલવાન અને તીવ્ર હોય ત્યાં સુધી અન્ય તમામ આવરણુ બલવાન અને તીવ્ર બનેલા રહે છે. એનાથી વિપરીત મોહ નિર્બલ થયે જ અન્ય આવરણુની એવી જ દશા થઈ જાય છે. અર્થાત્ મોહ નિર્બલ થયે છતે અન્ય આવરણુ પણ નિર્બલ બની જાય છે. અતઃ આત્માને વિકાસ કરવામાં મુખ્ય બાધક મોહની પ્રબલતા અને મુખ્ય સહાયક મોહની નિર્બલતા સમજવી જોઈએ. એથી કરી ગુણુસ્થાનોની વિકાસક્રમગત અવસ્થાઓ મોહશક્તિની ઉત્કટતા, મન્દતા તથા અભાવ પર અવલંબિત છે.

મોહની પ્રધાન શક્તિઓ બે છે. એમાંથી પહેલી

શક્તિ આત્માને દર્શન અર્થાત્ સ્વરૂપ-પરરૂપનો નિર્ણય કિંવા જડ-ચેતનનો વિભાગ યા વિવેક કરવા દેતી નથી અને બીજી શક્તિ આત્મા વિવેકને પ્રાપ્ત કર્યે છતે પણ તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અધ્યાસ પરપરિણતિથી છૂટી સ્વરૂપલાલ કરવા દેતી નથી. વ્યવહારમાં પણ સ્થાન સ્થાન પર એ દેખાય છે કે-કોઈ વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન યા યોધ કર્યેથી જ તે તે વસ્તુ મેળવવાની યા ત્યાગવાની એટા હોઈ શકે છે અને સફલ પણ બને છે. આધ્યાત્મિક વિકાસગામી આત્મા માટે મુખ્ય બે જ કાર્ય છે. પહેલા સ્વરૂપ તથા પરરૂપનું યથાર્થ દર્શન કિંવા લેહજ્ઞાન કરવું અને બીજું સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવું. એમાંથી પહેલા કાર્યને રોકવાવાળી મોહશક્તિને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘દર્શનમોહ’ અને બીજા કાર્યને રોકવાવાળી મોહશક્તિને ‘ચારિત્રમોહ’ કહેવાય છે. બીજી શક્તિ પહેલી શક્તિની અનુગામિની છે અર્થાત્ પહેલી શક્તિ પ્રબલ હોય છે, ત્યાં સુધી બીજી શક્તિ કદિ પણ નિર્બલ હોતી નથી : અને પહેલી શક્તિ મન્દ, મન્દતર અને મન્દતમ હોયે છતે જ બીજી શક્તિ પણ ક્રમશઃ એ જ પ્રમાણે થાય છે. અથવા એક વાર આત્મા સ્વરૂપદર્શન પામે તો ફેર સ્વરૂપલાલ કરવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

અવિકસિત કિંવા સર્વથા અધઃપતિત આત્માની અવસ્થા પ્રથમ ગુણસ્થાન છે. એમાં મોહની ઉક્ત બન્ને શક્તિઓ પ્રબલ હોવાના કારણે આત્માની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ બીલકુલ નીચી હોય છે. આ ભૂમિકામાં આત્મા ચાહે આધિ-ભૌતિક ઉત્કર્ષ ગમે તેટલો કરી લે, પણ એની પ્રવૃત્તિ તાત્ત્વિક

લક્ષ્યથી સર્વથા શૂન્ય હોય છે. જેવી રીતે દિશાભ્રમવાળો મનુષ્ય પૂર્વને પશ્ચિમ માની ગતિ કરે છે અને પોતાના ઈષ્ટસ્થાનને નહિ પામતા એનો બધો શ્રમ વૃથા બને છે, તેવી રીતે પ્રથમ ભૂમિકાવાળો આત્મા પરરૂપને સ્વરૂપ સમજી એને મેળવવાને પ્રતિક્ષણ અનુરક્ત રહે છે અને વિપરીત દર્શન યા મિથ્યાદૃષ્ટિનું કારણ રાગદ્વેષની પ્રબલતાનો શિકાર બનીને તાત્ત્વિક સુખથી વંચિત રહે છે. આ ભૂમિકાને શ્રી જૈનશાસ્ત્રમાં ‘બહિરાત્મભાવ’ કિંવા ‘મિથ્યાદર્શન’ કહેવાય છે. આ ભૂમિકામાં જેટલા આત્મા વર્તમાન હોય છે એ બધાની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ એક જ સરખી હોતી નથી, અર્થાત્ બધા ઉપર સામાન્યતઃ મોહની બંને શક્તિનું આધિપત્ય હોયે છતે પણ થોડો-ઘણો તરતમભાવ અવશ્ય હોય છે. કેાઈ પર મોહનો પ્રભાવ ગાઢતમ, કેાઈ પર ગાઢતર અને કેાઈ પર એનાથી પણ ઓછો હોય છે. વિકાસ કરવો એ આત્માનો પ્રાયઃ સ્વભાવ છે. એથી કરી જ્યારે બાણુતાં કે અબાણુતાં આત્મા ઉપરથી મોહનો પ્રભાવ કમ થતો આવે છે, ત્યારે કંઈક વિકાસની તરફ અગ્રેસર થાય છે અને તીવ્રતમ રાગદ્વેષને કંઈક મન્દ કરીને મોહની પ્રથમ શક્તિને છિન્નલિન્ન યોગ્ય આત્મબળ પ્રગટ કરી દે છે. આવી સ્થિતિને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘અન્થિભેદ’ કહેવાય છે.

અન્થિભેદનું કાર્ય અતિ વિષમ છે. રાગદ્વેષરૂપ તીવ્રતમ વિષઅંધિ એક વાર શિથિલ યા છિન્નલિન્ન થઈ જાય તો બેડો પાર થયો સમજવો, કારણ કે-ત્યારે બાદ મોહની પ્રધાન શક્તિ દર્શનમોહને શિથિલ થવામાં વાર લાગતી નથી :

અને દર્શનમોહ શિથિલ થયો એટલે આસ્ત્રિમોહની શિથિલતાનો માર્ગ ખૂદલી જવામાં વાર લાગતી નથી. એક તરફ રાગદ્વેષ પોતાના પૂર્ણ બળનો પ્રયોગ કરે છે અને બીજી તરફ વિકાસોન્મુખ આત્મા પણ રાગદ્વેષના પ્રભાવને કમ કરવાને માટે પોતાના વીર્ય-બળનો પ્રયોગ કરે છે. આ આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં માનસિક વિકાર અને આત્માની પ્રતિદ્વન્દ્વતામાં કોઈ એક તો કોઈ બીજો જયલાભ પ્રાપ્ત કરે છે. અનેક આત્માઓ એવા પણ હોય છે કે-અનિચ્છેદ કરવા યોગ્ય બળ પ્રગટ કરીને પણ છેવટે રાગદ્વેષના તીવ્ર પ્રહારોથી આહત બની-હાર ખાઈને પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે અને અનેક વાર પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ રાગદ્વેષ પર જયલાભ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ઘણા આત્માઓ એવા પણ હોય છે કે-તેઓ ન તો હાર ખાઈને પાછા ફરે અને ન તો જયલાભ પ્રાપ્ત કરે, કિન્તુ ચિરકાળ સુધી આધ્યાત્મિક યુદ્ધના મેદાનમાં પડી રહેલા હોય છે. કોઈ કોઈ આત્મા એવા પણ હોય છે, કે જે પોતાની શક્તિનો યથોચિત પ્રયોગ કરીને આ આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં રાગદ્વેષ પર જયલાભ પ્રાપ્ત કરી લે છે. કોઈ પણ માનસિક વિકારની પ્રતિદ્વન્દ્વતાની આ ત્રણે અવસ્થાઓમાં કદિ હાર ખાઈને પાછા ફરવું, કદિ પ્રતિસ્પર્ધામાં સ્થિર રહેવું અને કદિ જયલાભ પ્રાપ્ત કરવો, આ અનુભવ દરેકને હોય છે. આ જ સંઘર્ષ કહેવાય છે. સંઘર્ષ વિકાસનું કારણ છે. આહે વિદ્યા, ધન, કીર્તિ આદિ કોઈ પણ ઇષ્ટવસ્તુ પ્રાપ્ત કરતી વખતે અચાનક અનેક વિધ્નેા ઉપસ્થિત થાય છે અને એની પ્રતિદ્વન્દ્વતામાં ઉક્ત પ્રકારની

ત્રણે અવસ્થાઓનો અનુભવ પ્રાયઃ બધાને હોય છે. કોઈ વિદ્યાર્થી ધનાર્થી યા કીર્તિકાંક્ષી જ્યારે પોતાના ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે કાં તો વચ્ચે અનેક કઠિનતાઓ જોઈને પ્રયત્નને છોડી દે છે યા તો કઠિનતાઓને પાર કરીને ઇષ્ટપ્રાપ્તિના માર્ગ પર અથ્રેસર થાય છે. જે અથ્રેસર થાય છે, તે મોટો વિદ્વાન્, ધનવાન યા કીર્તિશાળી બને છે. જે કઠિનતાઓથી ડરીને પાછો ભાગે છે, તે પામર, અજ્ઞાની અને કીર્તિહીન બની રહે છે : અને જે કઠિનતાઓને ન તો જીતી શકતો કે ન તો હાર ખાઈ પાછો ફરતો, તે સાધારણ સ્થિતિમાં જ પડી રહી કોઈ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય ઉત્કર્ષ યા લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

આ ભાવને સમજાવવાને શાસ્ત્રમાં એક દૃષ્ટાંત આપેલું છે. તે એ છે કે-કોઈ ત્રણ પ્રવાસી અમુક નગર તરફ નીકળ્યા છે. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ ઉપદ્રવથી ભયંકર અટવીમાં આવી ચડે છે. તેમના આગમનની રાહ જોઈને જ બેસી રહ્યા હોય એમ બે ચોરો તેમને પકડવા દોડી આવે છે. આ બન્નેને આવતાં જોઈ ભયભીત થયેલો એક મનુષ્ય તો સત્વર પોખારા ગણી જાય છે, બીજો માણસ તે ચોરોના પંજમાં સપડાય છે, જ્યારે ત્રીજો પુરુષ તો અસાધારણ પુરુષાર્થ ફેરવીને બે ચોરોને હંફાવી-હરાવી અટવી ઓળંગી ઇષ્ટનગરે જઈ પહોંચે છે. આ દૃષ્ટાંતનો ઉપનય એ છે કે-ત્રણ મનુષ્યો તે સંસારી જીવો, ભયંકર અટવી તે સંસાર, બે ચોર તે રાગદ્વેષ, ચોરોનું નિવાસસ્થાન તે ગ્રંથિદેશ, ચોરોથી બીજો ભાગી જનારો મનુષ્ય તે મલિન અધ્યવસાયના યોગે

પાછો દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મો બાંધનારો જીવ, ચોરના પંજમાં સપડાયેલો મનુષ્ય તે અનિદેશમાં રહેલો જીવ, કે જે વિશેષ શુદ્ધ પરિણામના અભાવે અનિદેશિત નથી તેમજ અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી પાછો પણ વળતો નથી, તથા પોતાનું શૂરાતન વાપરી ઈષ્ટનગરે જઈ પહોંચનાર મનુષ્ય તે કુહાડાની તિક્ષણ ધાર જેવા આગળ કહેવામાં આવનાર અપૂર્વકરણરૂપી અધ્યવસાયે કરી રાગદ્વેષની અનિદેશિત ચીરનાર સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરનારો ભવ્ય જીવ. આ રીતે માનસિક વિકારોની સાથે આધ્યાત્મિક શુદ્ધ કરવામાં જે જય-પરાજય થાય છે, તેનો સુંદર જવાલ આ દષ્ટાન્તથી આવી શકે તેમ છે.

પ્રથમ ગુણસ્થાને રહેવાવાળા વિકાસગામી એવા પણ આત્માઓ હોય છે, કે જેણે રાગદ્વેષના તીવ્રતમ વેગને થોડા પણ દબાવેલા હોય છે, પણ મોહની પ્રધાન શક્તિ અર્થાત્ દર્શનમોહને શિથિલ કરેલી હોતી નથી. એથી કરી તેવા આત્માઓ જે કે આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય વિષે સર્વથા અનુકૂલગામી નથી હોતા, તે પણ એનો ભોધ તથા ચારિત્ર અન્ય અવિકસિત આત્માની અપેક્ષાએ સુંદર હોય છે. આ જીવોને ઈર્ષા-દ્વેષ આદિ દોષો બહુ જ થોડો પ્રભાવ પાડી શકે છે અર્થાત્ ઘણા મંદ પડી ગયેલા હોય છે, કેમકે-આ જીવોને આત્મકલ્યાણ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હોય છે એથી કરીને તેઓ સંસારના પ્રપંચથી દૂર રહેવા મથે છે. આમ હોઈને તેઓ નીતિના માર્ગે ચાલે, સત્પુરુષોનો પક્ષ-પાત કરે તથા સુદેવાદિનું બહુમાન જાળવવા અથાગ પરિશ્રમ

આદરે તેમાં નવાઈ નથી. આવા જીવો અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકાળવાળા મિત્રાદૃષ્ટિવાન ‘અપુનર્મન્થક’ હોય છે, એટલે કે-જે અવસ્થા દરમિયાન મિથ્યાત્વનો ઉકૃષ્ટ બંધ અટકી જાય એવી અવસ્થાએ તેઓ પહોંચેલા હોય છે. જે કે એવા આત્માઓની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ સર્વથા આત્મોન્મુખ ન હોવાના કારણે વસ્તુતઃ મિથ્યાદૃષ્ટિ, વિપરીતદૃષ્ટિ વા અસત્તદૃષ્ટિ કહેવાય છે, તો પણ તે સદ્દૃષ્ટિની સમીપ લઈ જવાવાળી હોવાના કારણે શાસ્ત્રકારે ઉપાદેય માનેલી છે.

બોધ, વીર્ય અને ચારિત્રની તરતમભાવની અપેક્ષાએ આ અસત્ દૃષ્ટિના પણ ચાર ભેદ કરીને મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનની અન્તિમ અવસ્થાનો શાસ્ત્રમાં વિશદ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં જે વર્તમાન હોય છે, તેને સદ્દૃષ્ટિનો લાભ પ્રાપ્ત કરવામાં વાર લાગતી નથી.

સદ્બોધ, સદ્વીર્ય અને સચ્ચારિત્રની તરતમભાવની અપેક્ષાએ સદ્દૃષ્ટિના પણ ચાર વિભાગ કરેલા છે, જેમાં મિથ્યાદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી અથવા મોહની એક યા બે શક્તિઓને જીતી આગળ વધેલા વિકસિત આત્માઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે : અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો જેમાં આત્માનું સ્વરૂપ ભાસિત હોય અને એની પ્રાપ્તિ માટે મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હોય તે સદ્દૃષ્ટિ. એનાથી વિપરીત જેમાં આત્માનું સ્વરૂપ ન તો યથાવત્ ભાસિત હોય અને ન તો તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ હોય, તે અસત્તદૃષ્ટિ.

બોધ, વીર્ય અને ચારિત્રના તરતમભાવને લક્ષ્યમાં રાખી શાસ્ત્રમાં બંને દૃષ્ટિના ચાર ચાર વિભાગ પાડેલા છે,

જેમાં સર્વે વિકાસગામી આત્માઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને જેનું વર્ણન જાણવાથી આધ્યાત્મિક વિકાસનું ચિત્ર આંખો સામે ખડું થઈ જાય છે. એ જાણવાને માટે ભૃ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય તથા પૂ. ઉ. શ્રી યશો-વિજયજીકૃત ૨૧ થી ૨૪ સુધી ચાર દ્વાત્રિંશિકા જોવી જોઈએ.

આત્મા અનાદિકાળથી જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં પડેલો તેમજ અનેક શારીરિક તથા માનસિક દુઃખોને અનુભવતો અજ્ઞાનપણામાં-અનાલોગથી, ગિરિ-નદી-પાષાણના ન્યાયથી જ્યારે આત્માનું આવરણ કંઈક શિથિલ થાય છે અને એનું કારણ તે આત્માને અનુભવ તથા વીર્યોદ્ભાસની માત્રા કંઈક વધે છે, ત્યારે તે વિકાસગામી આત્માના પરિણામોની શુદ્ધિ તથા કોમળતા કંઈક વધે છે; જેથી કરી રાગ-દ્વેષની તીવ્ર-તમ હર્લેદ અન્થિને તોડવાની યોગ્યતા ઘણે અંશે પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ અજ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ સંવેદનાજનિત અતિ અલ્પ આત્મશુદ્ધિને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેવાય છે. ત્યાર બાદ જ્યારે અધિક આત્મશુદ્ધિ તથા વીર્યોદ્ભાસની માત્રા વધે છે, ત્યારે રાગ-દ્વેષની હર્લેદ વિષઅન્થિનો ભેદ કરી શકે છે. આ અન્થિભેદકારક આત્મશુદ્ધિને ‘અપૂર્વકરણ’ કહે છે, કારણ કે-એવું કરણ-પરિણામ વિકાસગામી આત્માને માટે અપૂર્વ-પ્રથમ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ એથી પણ આત્મશુદ્ધિ તથા વીર્યોદ્ભાસની માત્રા કંઈક અધિક વધે છે, ત્યારે આત્મા મોહની પ્રધાનભૂત શક્તિ-દર્શનમોહ પર અવશ્ય વિજયલાભ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિજયકારક આત્મ-શુદ્ધિને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘અનિવૃત્તિકરણ’ કહેવાય છે, કારણ

કે-આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યેથી આત્મા દર્શનમોહ પર વિજય-લાભ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય રહેતો નથી અર્થાત્ તે પાછો હઠતો નથી. ઉક્ત ત્રણ પ્રકારની આત્મશુદ્ધિમાં બીજી અર્થાત્ ‘અપૂર્વ-કરણ’ નામની શુદ્ધિ જ અત્યંત દુર્લભ છે, કારણ કે-રાગ-દ્રેષના તીવ્રતમ વેગને રોકવાનું અત્યંત કઠિન કાર્ય એના દ્વારા થઈ શકે છે, જે સહજ નથી. જો એક વાર આ કાર્યમાં સફલતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો ફેર ચાહે વિકાસગામી આત્મા ઉપરની કોઈ ભૂમિકાથી ગબડી પડે તો પણ ફરી કોઈને કોઈ વાર પોતાના લક્ષ્યને-આધ્યાત્મિક પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ આધ્યાત્મિક પરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ અનુભવગત વ્યવહારિક દૃષ્ટાન્તદ્વારા કહેવાય છે.

જેમ કોઈ એક એવું વસ્ત્ર છે, કે જેમાં મેલથી અતિ-રિક્ત ચિકણાપણું પણ લાગેલું છે. તે વસ્ત્રનો મેલ ઉપર ઉપરથી દૂર કરવો એટલો કઠિન અને શ્રમસાધ્ય નથી, તેટલો ચિકાશ દૂર કરવામાં છે. અર્થાત્ મેલ કરતાં ચિકાશ કરવી એ કષ્ટસાધ્ય છે. જો એક વાર ચિકાશપણું દૂર થઈ જાય તો બાકીનો મેલ દૂર કરવામાં કિંવા કારણવશ ફરી લાગેલા મેલને દૂર કરવામાં વિશેષ શ્રમ પડતો નથી અને વસ્ત્રને અસલી સ્વરૂપમાં સહજમાં લાવી શકાય છે. ઉપર ઉપરનો મેલ દૂર કરવામાં જે બળ વપરાય છે એની સદૃશ ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ છે, ચિકાશપણું દૂર કરવામાં વિશેષ બળ તથા શ્રમની સમાન ‘અપૂર્વકરણ’ છે, કે જે ચિકાશની સરખી રાગદ્રેષની તીવ્રતમ ગ્રંથિને શિથિલ કરે છે. બાકી બચેલા મેલ કિંવા ચિકાશ દૂર થયા બાદ ફરીને લાગેલા

મલને દૂર કરવાવાળા બળ-પ્રયોગની સમાન ‘અનિવૃત્તિકરણ’ છે. ઉક્ત ત્રણેય પ્રકારના બળ-પ્રયોગમાં ચિકાશ દૂર કરવાવાળો બળ-પ્રયોગ જ વિશિષ્ટ છે.

એ પ્રકારે અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામદ્વારા રાગદ્વેષની અતિ તીવ્રતા મટી ગયા પછી દર્શનમોહ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો સહજ છે. દર્શનમોહ જીતાયો એટલે પહેલા ગુણ-સ્થાનની સમાપ્તિ થઈ.

ઉક્ત પ્રમાણે હોયે છતે જ વિકાસગામી આત્મા સ્વ-રૂપનું દર્શન કરી શકે છે અર્થાત્ આજ સુધી તે આત્માની જે છીપમાં રૂપાની બ્રાન્તિની જેમ પરરૂપમાં સ્વરૂપની બ્રાન્તિ હતી તે દૂર થઈ જાય છે. એથી જ તેના પ્રયત્નની ગતિ ઊલટી નહિ થતાં સીધી જની રહે છે અર્થાત્ તે વિવેકી જનીને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વાસ્તવિક વિભાગ કરી લે છે. આ દશાને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘અન્તરાત્મભાવ’ કહેવાય છે, કારણ કે-આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને વિકાસગામી આત્મા પોતાની અંદર વર્તમાન સૂક્ષ્મ અને સહજ એવા શુદ્ધ પરમાત્મભાવને દેખવા લાગે છે, અર્થાત્ અન્તરાત્મભાવ એ આત્મમંદિરનું ગર્ભદાર છે, જેમાં પ્રવેશ કરીને તે મંદિરમાં વર્તમાન પરમાત્મભાવરૂપ નિશ્ચય દેવનું દર્શન કરી શકે છે.

આ દશા વિકાસક્રમની ચતુર્થી ભૂમિકા કિંવા ચતુર્થ ગુણસ્થાનક છે, જેને પામીને આત્મા પ્રથમ વાર જ આધ્યાત્મિક શાંતિનો અનુભવ કરે છે. આ ભૂમિકામાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ યથાર્થ (આત્મસ્વરૂપોન્મુખ) હોવાના કારણે વિપર્યાસ-

રહિત હોય છે, જેને જૈનશાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દષ્ટિ કિંવા 'સમ્ય-
કૃત્વ' કહે છે.

અત્ર ચૌદે ભૂમિકાનો-ગુણસ્થાનોનો વિચાર નહિ કરતાં
અતુર્થ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન સુધીનું કથન કર્યું છે. આત્મ-
વિકાસની શરૂઆત આ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી જ ગણત-
રીમાં લેખાય છે. આ અતુર્થ ભૂમિકા પામેલો આત્મા
ઉત્કાન્તિક્રમમાં આગળ વધતા પંચમ આદિ ગુણસ્થાનોની
પ્રાપ્તિ થતાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ અને દષ્ટિની શુદ્ધતા અધિક-
ધિક હોય છે. એ રીતે વિકાસક્રમમાં આગળ વધતા
આધ્યાત્મિક શાન્તિના અનુભવથી વિશેષ બળવાન થઈ, ચારિત્ર-
મોહને નષ્ટ કરી, છેવટે અઘાતિ કર્મનો નાશ કરી પૂર્ણ
સ્થિરતાસ્વરૂપ છેલ્લી-ચરમ અવસ્થા અર્થાત્ ચૌદમા ગુણ-
સ્થાનને પામી પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપી પરમાત્મ અવસ્થાને પ્રાપ્ત
કરી કૃતકૃત્ય બને છે.

(સદર લેખ હિન્દીના ગૂર્જરાનુવાદરૂપે કેટલોક
ફેરફાર તથા વધારો કરી મૂકવામાં આવેલ છે.)



અસંગદશાનો હેતુ

વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે
ક્ષયોપશમનું નિર્મળપાણું થાય છે અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન
થવાનું કારણ થાય છે. જો જીવમાં અસંગદશા આવે તો આત્મસ્વરૂપ
સમજવું સાવ સુલભ થાય છે અને એ અસંગદશાનો હેતુ વૈરાગ્ય અને
ઉપશમ છે, જે ફરી ફરી શ્રી જિનાગમમાં વિસ્તારેલ છે-કહેલ છે.